

Kitap Tanıtma:

FERİDUN M. EMECEN, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat, Aktörler, Yazın ve İmaj* Kapı Yayınları, İstanbul 2020, 508 sayfa + 8 görsel ISBN 978-605-7838-35-3

Osmanlı Devleti'nin "klasik çağında" siyasi meşruiyetini temin eden unsurlar tarihçilerin dikkatini her geçen gün daha da cezbeder hâle gelmektedir. Özellikle modern dönemde çıkan ve kökleri tarihte aranan meşruiyet unsurları, erken modern dönem üzerinde çalışan çoğu tarihçi için zorlayıcı ama bir o kadar da merak uyandırıcı bir konudur. Osmanlı klasik çağı konusunda yayımladığı eserleri ile bir otorite hâline gelen Feridun M. Emecen'in bu tanıtım yazısına konu ettiğimiz araştırma eseri, toplam 21 başlıkta üç ana kısımdan oluşuyor. Kitabın geniş bir kaynakçası, ayrıntılı bir dizini ve kuşe kâğıda basılmış sekiz adet görseli bulunuyor. Bu kitap, müellifin 2018 yılında çıkmış, *Osmanlı Klasik Çağında* başlıklı kitap serisinin, *Siyaset, Savaş* ve *Hanedan ve Toplum* başlıklı üçlemesinin dördüncü cildir. Kitap üç kısımdan oluşuyor. "Hilafet ve Cihanşümül Siyaset" başlıklı ilk kısım bu değerlendirme yazısının konusu olacaktır, zira "klasik çağın" siyasi meşruiyet unsurlarının başını çeken hilafet-saltanat tartışması eserin bu bölümünde işlenmiştir. Kitabın müteakip iki kısmı, hilafet ve cihanşümül siyaset meselesinden uzaklaşarak, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla değin bazı paşa portrelerini, Şah Kulu İsyanı, Osmanlı döneminde Mısır hakkında bütüncül bir değerlendirmeyi ve Osmanlıların Rus algısı üzerine müstakil akademik çalışmaları sunuyor ve bu itibarla Emecen'in önceki kitaplarının bir devamını teşkil ediyor. Son kısım ise, klasikten moderne Osmanlı tarih yazımı hakkında altı ayrı başlıkta çalışmalardan oluşmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi hâkimiyetinin emperyalist Avrupa güçleri tarafından baskılanması üzerine, siyasi bir tepki olarak şekillendirilen Osmanlı hilafet anlayışı, erken modern dönemdeki *klasik* Osmanlı hilafet anlayış ve pratiğinin üstünü örtmüş, meselenin tarihsel bağlamını muğlaklaştırmıştı. Bu kitabın temel gayesi, bu tarihsel bağlamı yeniden inşa etmek, birincil kaynaklara istinat ederek, erken modern Osmanlı hilafetini yeniden tanımlamaktır. Eserin nihai çıkarımı, Osmanlı saltanat anlayışının, hilafet kavramını kapsayacak şekilde tasarlanmış ve İstanbul'un fethinden önceki dönemlerden itibaren Osmanlı hanedanının cihanşümül siyasetinin mütemmim bir cüzünü teşkil etmiş olduğudur. Emecen'in bu eserin literatüre yaptığı başlıca katkı da "bir siyasal kavram olarak hilafet" ile "fikhî bir terim" olarak hilafeti birbirinden ayırt etmek ve Osmanlı hilafetinin bu "ıstılah karmaşasından" âri bir şekilde, tarihsel seyri içinde okunabilmesini sağlamaktır.

Emecen kitapta modern dönem öncesi Osmanlı hilafetinin kavramsal ve tarihsel bir inşasını yapmış. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında, Safevi İmparatorluğunun Sünni Afgan kabileleri tarafından yıkılması ve Afgan Eşref Şah'ın Sünni bir halife olma iddiasını Osmanlılara iletmesi meselesi, konuya sembolik bir girişi temsil ediyor. Osmanlıların öteden beri, sınırlarında Sünni bir rakibin varlığından çekinmeleri, hilafet kavramının başka Sünni güçler tarafından kullanıldığında, siyasi meşruiyet krizine neden olacağına farkında olduklarını gösteriyordu. Afganların hilafet iddiası, Osmanlıların hilafet anlayışlarının su yüzüne çıktığı amı resmediyordu. Emecen'in iddiasına göre, Osmanlı hanedanının ilk asırlarından itibaren, hilafet siyasi bir araçtı ve kavramlaşması da bu minvalde olmuştur. Osmanlılar için hilafet, cihanşümul siyasetlerinin meşruiyet kaynaklarından biri olagelmisti ve sair Sünni güçlere karşı kıskançlıkla savunulması iktiza ediyordu. Emecen, Osmanlı hilafetinin, "Hulefây-ı Râşidin" dönemini müteakiben tezahür etmiş ve İslam tarihinin kendi bağlamında teşekkül etmiş, hanedana dayalı "tevarüs ve saltanat" sisteminin bir devamı olduğunu savunuyor. Bu sistem, İslam tarihi boyunca "hilafet" in, dini bir yapıdan ziyade, siyaseten muktedir olan hükümdarların unvanları içinde kullanılmaktan beş görmedikleri bir kavram hâline geldiğinin göstergesiydi. Bir siyasal kavram olarak "hilafet" çift taraflı bir mana ifade ediyordu: bir yandan, dini bir merteye, diğer yandan da askeri-siyasi gücün elde edebildiği bir hükümdarlık alâmeti.

Hilafet konusundaki ıstılah karmaşasının çözümlenmesi için Emecen, İslam tarihinde, özellikle Moğol işgali sonrası kuvvetlenen hilafet-saltanat ayırımına dikkat çekiyor. Hükümdarlık meşruiyeti için halife olmanın değil, adil sultan olmanın ve bir nesep devamlılığına sahip olmanın gerekliliğine vurgu yapan saltanat kavramı, on beşinci yüzyılın Osmanlı kaynaklarından itibaren kendini göstermişti. Kitapta sunulan örnekler, daha İstanbul'un fethinden bile önce, sultan/halife unvanlarının geçişken olarak kullanıldığını, fetihden sonra, hilafet kavramının, Allah tarafından Osmanlı hanedanına bahşedilmiş bir "sultanlık" in içinde mündemiç olduğunu iddia ediyor. Emecen bu iddiasını, Osmanlı müverrihlerinden sunduğu örneklerle desteklediği gibi, zamanın fiili/bürokratik uygulamalarını da gösterecek şekilde bazı tahrir defterlerinde sultan/halife kavramlarının eşanlamlı kullanıldığını gösteriyor. Bu iddialar, günümüzde popüler bir tartışma hâline gelen "hilafetin devri" meselesinin yeniden tartışmaya açılmasını sağlamaktadır. Yavuz Sultan Selim'in, Mısır'ı fethetmesiyle Abbasi hilafetinin Osmanlı hanedanına "devredilmiş" olduğuna dair yaygın varsayım, Emecen tarafından, anlık bir devir olmaktan öte, uzun bir tarihsel sürecin neticesi olarak değerlendirilmiş. Nitekim saltanatın, hilafeti kapsar hâle gelmesi, sadece Osmanlıların kurguladığı bir meşruiyet zemini değil, Moğol sonrası İslam dünyasının siyasi teşekkülünün temeliydi. Osmanlı saltanatı da bu uzun vadeli değişimin olgun bir neticesiydi.

Osmanlı saltanatının, hilafeti de meşruiyet kaynakları arasına eklemesi, yani bir anlamda hilafetin Osmanlılara devri, Emecen'e göre üç aşamada gerçekleşmişti. Yavuz'un Mısır'ı fethetmesi birçok açıdan tarihsel bir kırılma noktası, "Osmanlı hilafetinin mebdעי" diye tabir edilse de güvenilir ve çağdaş Osmanlı kaynakları, fetihden önce, bu unvanın kullanımında

olduğunu gösteriyor. Hilafetin fetihle devredildiğinin en önde gelen Arapça kaynağı, İbn İyas'ın, "kulaktan dolma bilgilere" istinat ettiği, esasında mevcut Osmanlı siyasi jargonunun halihazırda hilafeti Osmanlı sultanı için kullanmakta olduğu kitapta vurgulamıyor. İbn İyas'ın Osmanlı karşıtı siyasi tutumu, böyle devrimsel bir hilafet devrinin sunulmuş olmasında önemli bir rol oynamıştı. Yavuz'un Mısır'dan "devraldığı" unvan, *hâdimü'l-haremeyndi*. İbn İyas için son Abbasi halifesinin Osmanlılara hilafeti devretmiş olması, Osmanlıların bir işgalci olarak gösterilmesi amacıyla, kurgulanmış bir anlatı olmalıydı. Son halife, III. Mütevekkil her ne kadar İstanbul'a getirilmiş olsa da bu resmî manada bir devrin vuku bulunduğunu göstermiyordu. Zira Osmanlı kaynakları içinde de son Abbasi halifesinin İstanbul günleri hakkında bilgi veren ayrıntılı kaynak, bu ziyaretten yaklaşık bir buçuk asır sonra yazılmıştı. Şayet iddia edildiği gibi, hilafetin devri bu ziyaret ile vuku bulmuş olsa, çağdaş Osmanlı kaynaklarının bu olayı kuvvetle vurgulamış olması beklenirdi. Son halifenin İstanbul'a getirilmesi, Osmanlı sultanının, Memlük Sultanlığını ortadan kaldırarak, bu siyasi yapıyı da İstanbul'un taht-ı idaresine aldığına delaletti. Bu hilafetin devri değil, siyasi meşruiyetin devri olarak yorumlanabilir. Öte yandan, hilafetin fetih neticesinde devredildiğinin en büyük ispatlarından biri olarak sunulan, Yavuz'un henüz Mısır'dayken bu meselenin tartışılmış olduğu bilgisinin çok sonra kaleme alınmış eserlerde zikrediliyor olması da Emecen'in iddiasını tahkim ediyor. Bu açılardan bakıldığında, Osmanlı hilafet ve saltanatının tek bir meşruiyet zemini olmasının ilk aşaması, Moğol sonrası dönemden on altıncı yüzyılın başına kadar devam etmiş bir süreçti. Mısır'ın fethi ise bu sürece hizmet edecek şekilde kullanılmış, İslam dünyasında Osmanlıların siyasi meşruiyetini tasdik eden bir vaka idi.

Hilafet unvanının kullanımı ve hilafetin devri meselesi, Yavuz döneminde neticelenmiş bir tartışma değildi. Emecen hilafet tartışmasının esas itibarıyla Kanuni Sultan Süleyman devrinde, "Osmanlı cihanşümül siyasetinin" bir tartışma meselesi hâline geldiğini iddia ediyor. Kanuni, hilafetin Osmanlı tarzı tanımı için zemin oluşturmuş ve kendi saltanatının kapsamında, *hilâlfet bi'l-istihkak* anlayışı çerçevesinde yeni bir tanım yapmıştı. Buradaki en önemli tespit 1524'te yapılan bir meşverette ulemanın Kur'an'da geçen "hilafet" lafzı ile ilgili ayetin mahiyetini tartışmaları ve buna nasıl bir anlam yüklenmesi gerektiği hususunda tebarüz eder. Emecen'in bu yeni tespit ve yorumu Kanuni çağındaki hilafet anlayışı açısından son derece mühimdir. Kanuni çağı için çizilen bu çerçeve, ilerideki yıllarda çeşitli veçhelerden tartışılmaya devam edecekti. Ancak bu bağlamda vurgulanması gereken temel husus, hilafetin Osmanlı siyasetinin genel tartışmaları içinde öncelikli bir yer edinmediğidir. Zira, on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı sultanı/saltanatı ve hanedanı, hilafeti ve onun kavramsal ifadelerini zımında barındırır hâle gelmişti. Osmanlı sultanı "tek İslam hükümdarı" idi ve hilafet makamı da tabii olarak onun uhdesinde mevcuttu. Hilafet, Osmanlı sultanının meşruiyetini temin eden kaynaklardan bir tanesiydi. Cihanşümül siyaset ve hilafetin Osmanlılar tarafından yeni bir tanımının aranması, Kanuni devrini kapsayan, hilafetin Osmanlı macerasının ikinci aşaması teşkil etmektedir.

Tarihsel seyri içinde Osmanlı hilafetinin tartışılması, on yedinci ve on sekizinci asırlarda ancak şiddetli siyasi-sosyal buhranların yaşandığı dönemlerde ortaya çıkmıştı. Hanedanın

meşruiyet açısından zora girdiği dönemlerde, Osmanlı hilafet teorisi çeşitli şekillerde yeniden izah edildi, kurgulandı ve hanedan meşruiyetinin siyasi sütunların biri olarak telakki edildi. Siyasi çekişmenin yoğunlaştığı Sultan Genç Osman dönemi ve onun katli, Sultan İbrahim'in katli, 1703 Edirne Vakasının hanedan meşruiyetini tahdit ve tehdit eder hâle gelmesi, Osmanlı hilafet teorisi ve tarihinin yeniden gözden geçirilmesi için zemin hazırladı. On yedi ve on sekizinci yüzyılın çeşitli siyasi buhranları, Osmanlı hilafet anlayışının olgunlaşmasına yol açtı. On sekizinci yüzyıl yazarlarının Osmanlı hilafetinin, iki yüzyıllık hikâyesini anlatırken kullandıkları imgeler, on dokuzuncu asra norm olarak tevarüs etti. Bahusus şunu da vurgulamak gerekir ki, Osmanlıların Mısır'ı fethi ile hilafeti resmen devraldığına dair iddiaların sunulduğu eserler ancak on yedinci yüzyılın sonlarından itibaren kaleme alınmış Osmanlı hanedanının meşru zeminini tahkim ve takviye gayesi taşıyan eserlerdir.

Hilafet ve Saltanat'ın bu ilk kısmında Emecen altı ayrı makale daha okuyucuya sunuyor. Bu makaleler, ilk bölüme, Osmanlı hilafetinin tarihsel bağlamında, Osmanlı cihanşümül siyaset anlayışı ile irtibatlandırılmış. Emecen, Kanuni devrinde, *devlet-i ebed müddet* anlayışının tüm yönleriyle teşekkül ettiğini, bürokratik ve siyasi yapılanmanın belli bir olgunluğa eriştiği gibi, devlet siyasetinin, tüm dünyaya hitap eden emperyal bir yapıya dönüştüğünü iddia ediyor. Kanuni'nin kendi zamanında, hicri onuncu asırda kopacağına inanılan son asrın müceddid bir sultanı, devlet-i ebed müddedi sağlamış hükümdar gibi telakki edildiği vurgulanıyor. Müteakip bölümlerde, II. Beyazıt'ın *cihangirliği*, Yavuz'un *sahib-kıranlığı*, bu dünya devleti anlayışının çeşitli merhalelerini örnekliyor. Neticede, Emecen'in kitabından şöyle bir çıkarım yapmak mümkündür: İstanbul'un fethinden itibaren kademeli olarak, Kanuni devrinde zirvesine ulaşmış olmak üzere, Osmanlı devleti, kendisini dünya hâkimiyetini tesis etmiş, yegâne İslam devleti olmak üzere şekillendirdi. Osmanlı hilafeti, bu emperyal hedefin bir parçasıydı, ancak öncülü ya da temeli değildi. Emecen'in bu kitabı, Osmanlı hilafeti meselesini tarihsel bağlamına yerleştirerek, konu hakkındaki tartışmaya yeni bir boyut kazandırıyor.

Mehmet Yılmaz AKBULUT*

* Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, mehmetyilmazakbulut@gmail.com ORCID: 0000-0002-9299-7498
DOI: 10.37879/belleten.2022.359